

Титар І.О., канд. соціол. наук, науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ)

ПРОЯВИ ХАРАКТЕРИСТИК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, КОРПОРАТИВІЗМУ ТА КЛІЄНТЕЛІЗМУ СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОГО І ПРИВАТНОГО СЕКТОРІВ ЕКОНОМІКИ¹

В повсякденній соціальній взаємодії в рамках будь-якого суспільства дуже важливу роль відіграють цінності. Вони лежать в основі мотивації, сильно впливають на норми і через них задають рамки того, що в суспільстві вважається бажаним і допустимим. Цінності також є одним із найбільш важливих чинників, які на довготривалих відрізках часу здають траєкторію суспільного розвитку.

Як зазначає історик Ярослав Грицак, цінності можна визначити як протилежність інтересів². Вони вказують на те, що є важливим і чого варто прагнути зі стратегічних, а не тактичних міркувань.

Науково доведено, що цінності суспільства можуть змінюватись, хоча цей процес є достатньо повільним. Результати проекту «Світове дослідження цінностей»³, одного з найбільших порівняльних досліджень, яке проводиться з 1981 року і охоплює понад половину населення світу, показали, що протягом останніх трьох десятиліть в більшості країн світу відбувається поступове поширення цінностей (найбільш помітне при порівнянні поколінь), які асоціюються з самореалізацією, на відміну від широко поширених раніше цінностей безпеки (виживання).

Припускається, що задоволення потреби в безпеці (відсутність масштабних війн після завершення Другої світової, підвищення рівня матеріального добробуту, успіхи в медицині) приводить до зниження відносної цінності безпеки і виживання в очах нових поколінь.

Водночас в Україні та більшості пострадянських країн протягом періоду незалежності переважає протилежний тренд. Цінності безпеки домінують і з плином часу не поступаються цінностями самореалізації, так як це відбувається в більшості країн світу і особливо найбільш розвинених країнах. Найбільш вірогідне пояснення – шок і відчуття екзистенційної небезпеки під час посткомуністичної трансформаційної нестабільності суспільних інститутів та падіння рівня життя (а віднедавна – військові дії). Як вслід за Я. Грицаком наголошує медіа-аналітик і член Несторівської групи Євген Глібовицький, однією зі стратегічних проблем України після здобуття незалежності є наявність в суспільстві великого дефіциту безпеки. Без його

---

¹ Виконано в рамках науково-дослідної роботи за плановою відомчою темою «Соціокультурні чинники розвитку українського ринку праці» (шифр 3.1.7.88; виконується за Постановою Бюро відділення економіки НАН України від 11.04.2013 р. № 5; науковий керівник – О.М. Балакірєва).

² Грицак Я. Безпека // Життя, смерть та інші неприємності. – К. : Грані-Т, 2008. – С. 38.

³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldvaluessurvey.org>

задоволення не стимулюються цінності самореалізації і гальмується розкриття творчого потенціалу, необхідного для сучасного типу економічного розвитку⁴.

Однією з тактик із забезпечення безпеки для індивідів є покладання на коаліції з іншими соціальними акторами – об'єднаннями громадян (громадянським суспільством), сімейними, родовими, сусідськими, етнічними релігійними громадами та структурами, місцевою владою, центральною владою («державою»), бізнесом, криміналітетом, політичними партіями – перелік можна продовжувати. По відношенню до більшості цих акторів, особливо державних, бізнесових та кримінальних, покладання на коаліції з ними, як можна припустити, є патерналістським. Скоріше йдеться не про колективне забезпечення безпеки, а про те, що сильніший актор захистить (забезпечить безпеку) слабших в порівнянні з ним індивідів в обмін на інші блага, які індивіди можуть надати.

Згідно з Глібовицьким, в Україні формальні актори і відповідно формальні інститути є слабкими і поступаються неформальним. На наш погляд, це дійсно так, і поясненням може виступати те, що Україна протягом 1990-х та 2000-х років була «державою визискування ренти» (за Андерсом Аслундом)⁵, в якій державні інститути були «захоплені» і відповідно послаблені визискувачами ренти – верхівкою бюрократичного апарату та олігархами. Це означає, що державні інститути не могли ефективно виконувати функції захисту (в широкому сенсі), а також створення та підтримки правових норм, оподаткування та соціального перерозподілу – найважливіші державні функції.

В результаті, як зазначає Глібовицький, для забезпечення своєї безпеки, українці в 1990-2000-х роках були змушені «триматись» неформальних інститутів, оскільки вони реально функціонують. Звідси схильність українців посткомуністичної доби до патронажно-клієнтельних та корупційних стосунків. Враховуючи, що у спадок від радянського періоду у населення також залишились значні очікування щодо відповідальності центральної державної влади за їх безпеку та добробут, українці значною мірою схильні шукати патерналістського захисту з боку як неформальних, так і формальних інститутів.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що українці відчують дефіцит безпеки і тому цінності безпеки займають в їх житті значне місце. Для підвищення захисту та рівня безпеки індивіди можуть прагнути перебувати в коаліції з різними за розміром та силою неформальними та формальними акторами – від сім'ї та сусідства до великого бізнесу (корпорацій) та центральної державної влади. Щоби звузити

---

⁴ Цей висновок також підтверджується іншими дослідженнями. Співробітники відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України О. Шестаковський та Є. Білоус довели, що в українському суспільстві існує фундаментальна культурно обумовлена потреба у визначеності та надійності. Ця потреба може бути задоволена стабільними нормами («правилами гри») та інститутами, здатними ці норми підтримувати (зокрема недисфункційними правоохоронною та судовою системою). Див.: *Шестаковський О.П.* Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку: наукова доповідь / О.П. Шестаковський, Є.В. Білоус ; за ред. О.М. Балакіревої; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". – К., 2015. – 36 с.

⁵ *Аслунд А.* Розбудова капіталізму / Пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2003. – 636 с.

предмет обговорення, далі ми зосередимось тільки на частині акторів/структур/відносин, з якими громадяни можуть вступати в коаліції і які перебувають в просторі між державою та приватним життям (який уособлюють сім'я та меншою мірою сусідство).

Простір між державою та приватним життям: громадянське суспільство та його конкуренти

Громадянське суспільство в «просторі» між державою та приватним життям є не єдиною структурою-монополістом. Хоча починаючи з кінця 1980-х років феномен громадянського суспільства отримав безпрецедентну увагу⁶, в просторі між приватним життям та державною сферою важливими акторами, як вже зазначалось вище, також є великий бізнес (корпорації), політичні партії та етнічні та/або релігійні громади чи структури, криміналітет, політичні партії, місцева влада (які при цьому можуть як бути, так і не бути патронажно-клієнтельними структурами) тощо. Всі вони створюють альтернативи, з якими громадяни можуть бажати вступити коаліцію, щоби забезпечити досягнення своїх цілей, які в свою чергу продиктовані цінностями – від безпеки до самореалізації. Ми сконцентруємось на трьох акторах із переліченого вище переліку – громадянському суспільстві, патронажно-клієнтельних структурах (відповідно на клієнтелізмі), а також великому бізнесі (і такому специфічному прояві його зв'язку з державою, громадянським суспільством та приватним життям як корпоративізм).

В емпіричній частині буде розглянуто, як ставлення до цих структур варіюється в залежності від приналежності до соціальних груп працівників державного і приватного секторів економіки, а також як воно корелює з поглядами, важливими з точки зору економічного розвитку.

Однак спочатку варто дати визначення феноменам громадянського суспільства, клієнтелізму (патронажно-клієнтельних стосунків) та корпоративізму, які є не до кінця окресленими.

Визначення та ознаки ГС, клієнтелізму та корпоративізму

Громадянське суспільство

Один з провідних українських дослідників громадянського суспільства соціолог Віктор Степаненко дає таке його визначення: це «це багатоскладовий дискурс, історична концепція, а також практика суспільно солідарного життя, яка реалізується у публічній сфері громадських інтеракцій та комунікацій, поза державно-адміністративних, ринкових та родинно-приватних відносин і репрезентована

---

⁶ В Україні цьому додатково сприяло визнання ролі, яку зіграло громадянське суспільство під час масових протестів Помаранчевої революції (2004) та Євромайдану (2013–2014).

мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою та цивільною»⁷.

Більш спрощено громадянське суспільство можна визначити як соціальні відносини, які знаходяться поза сферою держави та приватного життя, і базуються на добровільному об'єднанні громадян для досягнення спільних інтересів. Частина цих відносин спонтанні та неорганізовані, хоча здебільшого більш масові, натомість є й інші – достатньо регулярні (інституціоналізовані) та організаційно оформлені (у «організації громадянського суспільства»). Одночасно як синоніми цих краще організаційно оформлених об'єднань можуть використовуватися й інші назви, зокрема «третій сектор»⁸, «неурядові організації» (НУО), «недержавні організації» (НДО), «неприбуткові організації» (НПО) тощо⁹.

Типовим, особливо для ХХ сторіччя при визначенні громадянського суспільства є протиставлення його в першу чергу державі. Рідше пишуть про протиставлення громадянського суспільства бізнесу, а також сфері приватного життя.

Важливими рисами громадянського суспільства є:

- самоорганізація – тобто те, що ці відносини та інститути не створені державою або бізнесом;
- добровільність – тобто непримусовість. Громадяни можуть вільно ставати частиною громадянського суспільства, а не під тиском і з примусу (наприклад держави, бізнесу або наприклад внаслідок того, що членство в цих відносинах та інститутах приписана індивіду від народження)¹⁰;
- в цілому горизонтальний та «симетричний» характер відносин (на відміну від ієрархічних, що більш типово, як ми побачимо далі, для патронажно-клієнтельних відносин).

Разом ці риси приводять до того, що відносини в рамках громадянського суспільства мають договірно-контрактний характер¹¹. Це зближує їх наприклад з відносинами у «політичному суспільстві» (тобто політичних партіях) в термінології французького історика ХІХ сторіччя Алексіса де Токвіля або, як ми покажемо далі, до певної міри з патронажно-клієнтельними відносинами¹² і дистанціює від відносин, які базується на більше або менше приписаному від народження статусі (що характерно

⁷ Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 40.

⁸ Назва, яка вказує, що відповідна суспільна сфера не належить ні до держави, ні до бізнесу.

⁹ Salamon L.M., Sokolowski W. The Third Sector in Europe: Towards a Consensus Conceptualization [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://thirdsectorimpact.eu/documentation/tsi-working-paper-no-2-third-sector-europe-towards-consensus-conceptualization/>

¹⁰ Згідно з Ернестом Геллнером, громадянське суспільство представляє собою сукупність інститутів, союзів та асоціацій, достатньо сильних, щоби виключити появу тиранії і водночас достатньо вільних, тобто таких, які дозволяють індивіду безперешкодно до них приєднатись чи їх покинути, а не таких, які приписані йому від народження або назавжди закріплені за ним під час якогось суворого ритуалу (Геллнер Э. Условія свободи. Гражданское общество и его исторические соперники (Ernest Gellner. Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals. Hamilton. London, 1994). – М. : Московская школа политических исследований, 2004. – С. 122.

¹¹ На це звертали увагу Геллнер та вслід за ним Степаненко. Див.: Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. – С. 30–31.

¹² Останні можуть бути як добровільно-договірними, так і передаватись у спадок. Тим не менш, навіть в останньому випадку значною мірою зберігається їх договірний характер.

для відносин в сімейних, етнонаціональних, релігійних громадах) або статусі, пов'язаному із зайнятістю та сферою економічної діяльності (в корпоративистських відносинах).

Клієнтелізм

Поняття «клієнтелізм» походить від латинського слова «*cluere*», яке означає «слухати, слухатися». В Давньому Римі клієнтом називалась особа, яка мала адвоката, який виступав від її імені під час судових слухань. В цьому сенсі поняття використовується до сих пір. Водночас «клієнтелою» називалась група осіб, які мали того, хто публічно говорив від їх імені – «патрона». Клієнти були послідовниками аристократа. Вони були зв'язані між собою неформальним, але міцним кодексом етики та поведінки. Клієнти були вільними людьми (не рабами), однак патронажно-клієнтельні відносини передавались у спадок. Найважливішим ресурсом, який пропонувався в цих відносинах, був політичний вплив. Крім цього важливу роль відіграло пропонування роботи. Патрони надавали захист, робочі місця, а подеколи навіть землю, на якій можна було працювати¹³.

Джеймс Скотт визначав клієнтелізм як «інструментальну дружбу, в якій індивід з вищим соціоекономічним статусом (патрон) використовує свій вплив та ресурси, щоб забезпечити захист чи блага або і те, і інше, особі, з нижчим статусом (клієнту), який зі свого боку, відповідає взаємністю, пропонуючи патрону загальну підтримку та допомогу, включаючи особисті послуги»¹⁴.

Загальновизнаного визначення клієнтелізму не існує. Деякі інші поняття, наприклад патронаж, патрімоніалізм/неопатрімоніалізм інколи використовуються як синоніми, інколи – з метою розрізнення. Тим не менш, слідуючи за Вольфгангом Муно, існують деякі характеристики, які дозволяють визначити ядро поняття клієнтелізму. Таким характеристиками є те, що:

- патронажно-клієнтельні відносини є особистими і тривалими;
- діадичними;
- асиметричними;
- взаємними (реципрокальними);
- добровільними¹⁵.

Порівнюючи з громадянським суспільством можна відзначити, що останнє також включає відносини, які є добровільними і взаємними, але при цьому не діадичними чи асиметричними.¹⁶ Таким чином, клієнтелістські відносини «замикають» і «звужують» переслідування спільних інтересів до вузької діади

¹³ *Muno W.* Conceptualizing and Measuring Clientelism – Paper to be presented at the workshop “Neopatrimonialism in Various World Regions”, 23 August 2010, GIGA German Institute of Global and Area Studies, Hamburg.

¹⁴ *Scott J.* Patron-Client Politics and Political Change in Southeast Asia – *The American Political Science Review* – Vol. 66 – No. 1 (Mar., 1972) – P. 92.

¹⁵ *Muno W.* Conceptualizing and Measuring Clientelism... – P. 5.

¹⁶ Дуже близьке бачення і в інших джерелах. Див. наприклад: *Hopkin J.* Conceptualizing Political Clientelism: Political Exchange and Democratic Theory – Paper prepared for APSA annual meeting, Philadelphia, 31 August – 3 September 2006, Panel 46-18 “Concept Analysis: Unpacking Clientelism, Governance and Neoliberalism”. – P. 2.

патрон-клієнт (та його найближчого оточення, наприклад сім'ї), а не «розширюють» його, як громадянське суспільство, яке дає можливість приєднуватись потенційно необмеженій кількості осіб. Ця особливість клієнтелізму часто робила його об'єктом соціальної критики – адже він стоїть на перепоні накопиченню спільних суспільних благ і ширшої суспільної довіри.

Особливістю клієнтелізму є те, що в просторі між державною та приватною сферою життя він значно ближчий до останньої. На практиці клієнтелізм іноді важко відрізнити від типових для приватної сфери родинних чи дружніх відносин.

Як відзначає В. Муно¹⁷, особливістю клієнтелізму є те, що (на відміну від громадянського суспільства та корпоративізму) він як правило виступає у формі неформального соціального інституту. Неформальні інститути можуть бути визначені як «норми, які поділяються в суспільстві, як правило неписані, які створюються, підтримуються та виконуються поза офіційно санкціонованими каналами».¹⁸ Громадянське суспільство та корпоративізм як правило більше формалізовані, хоча ступінь формалізації може і відрізнятись.

Погляди на те, що є визначальною рисою клієнтелізму, розходяться. Так, згідно з В. Муно, в рамках підходу раціонального вибору наголос робиться на тому, що в центрі патронажно-клієнтельних відносин лежить обмін. Веберіанська традиція підкреслює вертикальні аспекти клієнтелізму – владу та домінування. Інші підходи підкреслюють такі риси цих відносин, які відданість і взаємність¹⁹.

Корпоративізм

Слово «корпоративізм» походить від латинського слова, яке означає тіло – "corpus" (в множині – "corpora"). Пізньолатинське слово "corporatio" означає 'об'єднання', 'співтовариство'.

Філіпп Шміттер, один з провідних дослідників корпоративізму, дав йому таке визначення:

«Корпоративізм [...] – це система представництва інтересів, в якій складові частини організовані в обмежене число єдиних, обов'язкових, незмагальних, ієрархічно впорядкованих і функціонально диференційованих категорій, визнаних або ліцензованих (чи навіть створених) державою, яким в обмін на певний контроль за відбором керівництва і формування вимог і підтримки навмисно надана монополія на представництво в рамках відповідних категорій»²⁰.

Герхард Лембрух²¹ додатково підкреслював, що однією з ключових рис корпоративізму є інституціоналізована організаційна участь в формуванні та

¹⁷ *Muno W.* Conceptualizing and Measuring Clientelism ... – P. 10.

¹⁸ *Helmke G., Levitsky S.* Introduction // *Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America* / ed. by Helmke G., Levitsky S. – Baltimore : Johns Hopkins University Press. – 2006 – P. 5. Наводиться за: *Muno W.* Conceptualizing and Measuring Clientelism ... – P. 3.

¹⁹ *Muno W.* Conceptualizing and Measuring Clientelism ... – P. 4.

²⁰ *Schmitter P.* The New Corporatism: Social and Political Structures in the Iberian World – *The Review of Politics* – Vol. 36 – No. 1 (Jan., 1974) – P. 93–94.

²¹ *Kubicek P.* Variations on a corporatist theme: Interest associations in post-soviet Ukraine and Russia – *Europe-Asia Studies* – 1996. – Vol. 48. – No. 1. – P. 29.

впровадженні державної політики (те, що він назвав «концертуванням»). Корпоративістські організації таким чином несуть спільну відповідальність за рішення представників керівництва держави.

Типовими прикладами корпоративістських об'єднань в сфері економічних і трудових відносин вважаються професійні спілки та бізнес-асоціації.

В науковій літературі прийнято розділяти «державний» і «соціетальний» (або «нео-») корпоративізм. Державний корпоративізм спирається на домінуючу роль держави. Незалежна діяльність корпоративістських об'єднань обмежена і суворо контролюється. Державний корпоративізм має тривалу історію в країнах Південної Європи та Латинської Америки.

Для соціетального корпоративізму характерна певна автономія відповідних об'єднань від держави і добровільність у домовленостях з нею. Таким чином, корпоративізм не насаджується «зверху», а еволюціонує «знизу». Такі відносини представляють собою скоріше партнерство між державою і соціальними групами та базуються на повазі і спільних інтересах. Цей вид корпоративізму асоціюється з державами Західної Європи²².

Особливостями корпоративістських відносин є:

- ієрархічність;
- недобровільність;
- обмеження альтернативних представництв (афіліацій) та підпорядкувань;
- відсутність змагальності.

Така риса, як ієрархічність відносин, є дуже близькою до асиметричності в патронажно-клієнтельних відносинах. Водночас останні є добровільними і не протидіють альтернативним афіліаціям²³. І ієрархічність, і недобровільність, і обмеження альтернативних підпорядкувань протиставляють корпоративістські відносини громадянському суспільству. Водночас їх об'єднує те, що вони представляють собою масові, а не діадичні об'єднання, а також те, що вони представляють системи реалізації спільних інтересів. Для корпоративізму характерний патерналістський відтінок відносин. Крім цього його «органіцистська» модель об'єднання поєднує його з відносинами в групах, для яких характерна приналежність членів за фактом народження (приписаним статусом) – сім'єю, етнонаціональними, релігійними тощо. Іншими словами, індивід в рамках корпоративістських відносин сильніше прив'язаний до того, що його інтереси буде представляти та потреби буде задовільняти певна структура/організація за фактом лише його приналежності до якоїсь групи, і він не має такої свободи вибору, яка характерна для громадянського суспільства.

---

²² Там само.

²³ Адже можна бути клієнтом у декількох патронів – це не забороняється.

Місце профспілок

Аналізуючи відносини в просторі між державою та приватною сферою в контексті державного та приватного секторів економіки та їх ринків праці неможливо обійти увагою професійні спілки. Уточнимо, що собою представляють профспілки в цілому та конкретно в Україні та до якого типу структур і відносин вони тяжіють.

Як зазначає Річард Хайман, в різних національних та історичних контекстах, профспілки можуть розглядатись під різними кутами: як економічні агенти, залучені до колективних трудових переговорів щодо умов зайнятості, як організації класової боротьби або як складові «тканини» соціального порядку.²⁴ В економічній науці профспілки як правило інтерпретуються під першим кутом зору. В своїй основі в рамках такого підходу профспілки розглядаються як організації, які прагнуть створити або «захопити» монопольної ренти, доступні в галузі. Ренти можуть надходити від недосконалостей товарного ринку чи галузевого регулювання. Профспілка також може організувати значну частину робочої сили і діяти як монополіст з її продажу в певній галузі, створюючи та захоплюючи ренти товарного ринку²⁵. Основний компроміс полягає між рівнями заробітної плати та зайнятості²⁶.

Згідно з класичним визначенням Беатріс та Сідні Веббів, професійні спілки – це «асоціації працівників з метою підтримки та покращення умов їх зайнятості, які діють на безперервній основі»²⁷. Сам характер об'єднаних спільними інтересами асоціацій (добровільних об'єднань) за визначенням наближує профспілки до громадянського суспільства. Саме так вони класифікуються і в українській соціальній статистиці, і в соціальних науках на Заході. Однак професійні спілки, на відміну від типових громадянських організацій, є партикуляристськими²⁸. Членство в них обмежене, а також вони направлені на реалізацію інтересів своїх членів, а не широкого загалу суспільства.

Особливими професійні спілки робить сфера їх діяльності – ринок праці. Агентами, з якими вони взаємодіють і тому тісно зв'язані, виступають фірми або підприємства. Ще одним важливим агентом виступає держава. Вона не тільки втручається в регулювання ринку праці, включаючи регулювання зайнятості та виступаючи гарантом виконання трудових контрактів, а і як відзначає Хайман, «приписує певний (дис)баланс між різними учасниками трудових відносин»²⁹.

Історично співвідношення між профспілками, бізнесом та державою зазнавали значних трансформацій. В XIX сторіччі між бізнесом та профспілками здебільшого йшла боротьба (яскравим проявом якої були масові страйки), а держава залишалась

---

²⁴ *Hyman R.* Understanding European Trade Unionism: Between Market, Class and Society. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications. – 2001. – P. 1.

²⁵ *Farber H.* Chapter 18. The analysis of union behavior Handbook of Labor Economics, Volume II / Ashenfelter O. and Layard R., eds. – Elsevier Science Publishers B V, 1986. – P. 6.

²⁶ Там само, с. 7.

²⁷ *Webb S., Webb B.* The History of Trade Unionism. – London : Longman, 1894. – P. 1. Наводиться за: *Hyman R.* Understanding European Trade Unionism... – P. 2.

²⁸ *Kubicek P.* Civil Society, Trade Unions and Post-Soviet Democratisation: Evidence from Russia and Ukraine // Europe-Asia Studies. – Vol. 54. – No. 4. – P. 605.

²⁹ *Hyman R.* Understanding European Trade Unionism... – P. 14.

стороннім спостерігачем. З початку XX сторіччя по мірі визнання та запровадження державою обов'язкових соціальних гарантій для працюючих та запровадження ідеології та інститутів 'welfare state', відносини між бізнесом та профспілками із залученням до них держави із конфлікту перетворились у «діалог». На сьогоднішній день «діалог» – одне з основних понять, яке описує відносини цих трьох агентів. Їх тісне зближення фактично створює модерний корпоративізм.

На цей загальносвітовий тренд великий відбиток наклали комуністичні країни. В комуністичному суспільстві, наприклад СРСР, профспілки були прямим інструментом держави з такими обов'язковими атрибутами як недобровільність та залежність від держави. Це є майже повною протилежністю рис, характерних для громадянського суспільства. В сучасній Україні ця організаційна тяглість профспілок з радянського періоду все ще значною мірою простежується. Профспілки, які ведуть свою історію з радянських часів, зберігають позиції, близькі до монопольних. Конкуренція між альтернативними профспілками є майже відсутньою і грає помітну роль тільки в небагатьох секторах економіки (наприклад у вуглевидобувній промисловості, на залізничному та авіаційному транспорті, у творчих та нових професіях).

Втім, із падінням посттоталітарних комуністичних режимів, вплив держави на профспілки і його сила послабились. Паралельно зріс вплив на профспілки великого бізнесу (корпоративних структур) і громадянського суспільства. Можна припустити, що при цьому тільки незначна частина профспілок в Україні посткомуністичної доби набула рис організацій громадянського суспільства. Натомість більшість із них все ще залежить від держави чи потрапила у нову залежність – від корпоративних структур. Отже ми вважаємо, що профспілки в посткомуністичній Україні більшою мірою є частиною державних і корпоративістських відносин, а не відносин, які характерні для громадянського суспільства.

Емпіричні індикатори вимірювання прихильності до громадянського суспільства, патронажно-клієнтельних та корпоративістських відносин та їх валідація

В якості емпіричних індикаторів прихильності індивідів до відносин в рамках громадянського суспільства, патронажно-клієнтельних та корпоративістських відносин, були використані альтернативи, запропоновані респондентам в рамках відповіді на запитання, хто на їх думку має представляти їх інтереси. Альтернатива «громадські організації» розглядалась як емпіричний індикатор прихильності до відносин в рамках громадянського суспільства, «професійні спілки» – корпоративізму (з деякими обмеженнями, про які йшла мова вище). Емпіричними індикаторами прихильності до патронажно-клієнтельних відносин в світовій науці прийнято вважати схильність звертатись за допомогою до конкретних «важливих осіб». Відповідно в рамках дослідження в якості індикатора прихильності до патронажно-клієнтельних відносин була обрана альтернатива відповіді, згідно з якою інтереси респондента мали представляти «окремі політики».

Щоб додатково перевірити валідність обраних емпіричних індикаторів, був проаналізований їх зв'язок із відповідями респондентів на запитання, які (соціальні) стосунки, на їх думку, сприяють вирішенню проблем. Можна припустити, що індикатором орієнтації на корпоративістські відносини має слугувати висока цінність, яка надається стосункам з колегами, клієнтелістські – стосункам в територіальних громадах або земляцтвах, відносини в рамках громадянського суспільства – стосункам, які виникають в громадських об'єднаннях. Аналіз зв'язку в цілому підтвердив наші припущення щодо емпіричних індикаторів.

Аналіз емпіричних даних

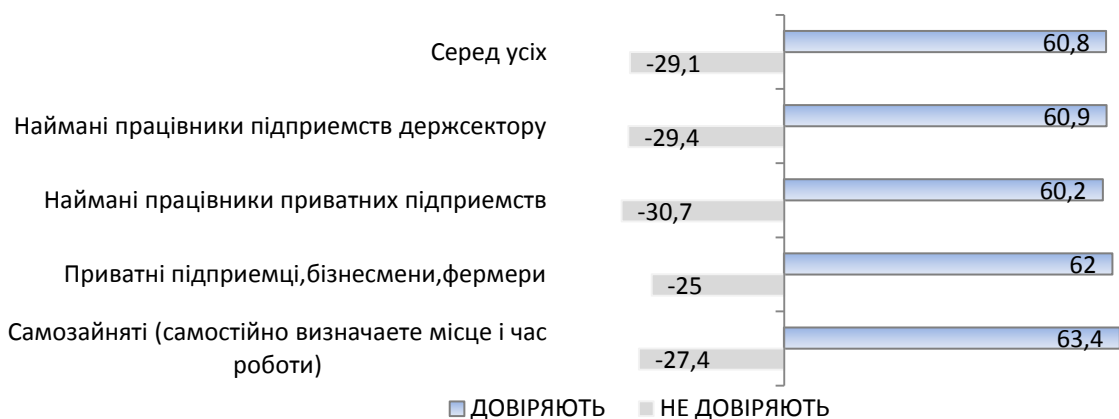
Як демонструють результати соціологічних опитувань, громадські об'єднання, і профспілки користуються в українському суспільстві помітною довірою. Громадським об'єднанням довіряє 61% серед дорослого населення країни, профспілкам – 42% (див. рис. 1 та 2)³⁰.

І профспілки, і громадські об'єднання виступають для значної частини дорослого населення в якості легітимних «представників» інтересів (або в контексті запропонованої на початку цього тексту методологічного підходу, «союзників»). Як демонструють дані, наведені в таблиці 1 (колонка «Серед усіх»), кожен п'ятий (21,2%) надає перевагу тому, щоб його інтереси представляли профспілки. Лише трохи менша частка опитаних (20,7%) готова довірити це завдання громадським організаціям. На третьому місці в рейтингу тих, хто має представляти інтереси простих людей – політичні партії (назвали 16% опитаних). Четверту позицію в рейтингу займають «окремі політики» (9%), які в рамках цього аналізу слугують індикатором патронажно-клієнтельних структур. П'ята позиція умовного рейтингу належить бізнесовим структурам (назвали 8%)³¹. Для 4% респондентів виразником їх інтересів виступають ЗМІ, для 3% – інші структури чи актори. 18,3% опитаних не змогли визначитись із тим, хто представляє їхні інтереси в суспільних процесах. Можливо, вони не могли обрати між декількома акторами, але, скоріше за все, вони вважають, що їх інтереси залишаються непередставленими і вони можуть розраховувати тільки на себе.

---

³⁰ За результатами національного опитування громадської думки дорослого населення України, яке проводилося ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» та ГО «Центр «Соціальний моніторинг» спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» за національною репрезентативною вибірковою сукупністю в усіх областях України (крім тимчасового окупованої території АР Крим та територій Донецької та Луганської областей, непідконтрольних Українській владі). У опитуванні взяли участь не менше ніж 1750 респондентів. Метод отримання інформації – індивідуальне інтерв'ю («віч-на-віч») за місцем проживання респондента. Стандартне відхилення при достовірних 95% та співвідношенні змінних від 0,1: 0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,31–2,1%. Опитування проведено 6 – 12 листопада 2015 р.

³¹ Потрібно відзначити, що цю категорію не можна інтерпретувати як індикатор корпоративних структур (і відповідно посилання на прихильність до корпоративістських відносин). Схоже, що в українському суспільстві існує досить диференційоване ставлення до малого та середнього бізнесу та великого (корпорацій), і в контексті опитування, на яке ми посилаємось, більшість респондентів інтерпретували «бізнесові структури» ближче до малого і середнього бізнесу.

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якою мірою Ви довіряєте громадським об'єднанням?», %

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якою мірою Ви довіряєте профспілкам?», %

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Хто має представляти Ваші інтереси в суспільних процесах у першу чергу?», в розрізі форм власності підприємства/установи, %*

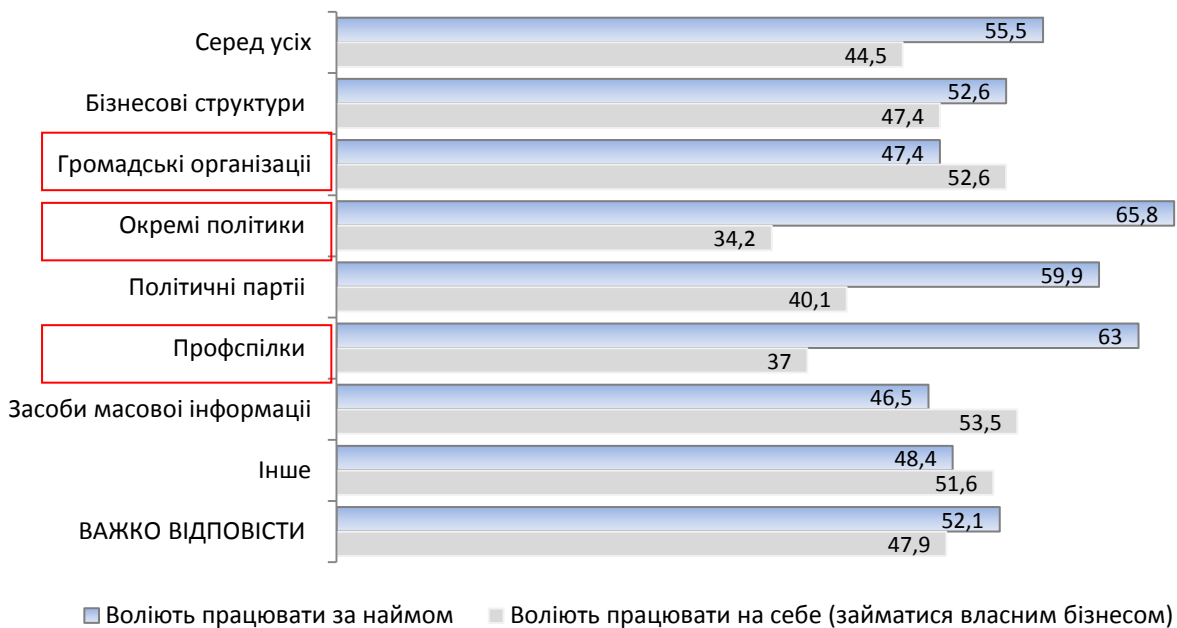
	Серед усіх	Наймані працівники підприємств держсектору	Наймані працівники приватних підприємств	Приватні підприємці, бізнесмени, фермери	Самозайняті (самостійно визначаєте місце і час роботи)
Профспілки	21,2	28,8	18,8	14,1	13,7
Громадські організації	20,5	19,2	21,9	21,7	18,3
Політичні партії	15,5	12,4	18,9	13,0	16,0
Окремі політики	8,3	8,1	7,1	5,4	9,7
Бізнесові структури	8,1	5,7	9,8	19,6	6,9
Засоби масової інформації	3,9	4,3	2,4	4,3	6,3
Інше	3,0	3,7	2,0	1,1	6,9
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	19,5	17,8	19,0	20,7	22,3

*Діагональним штрихуванням виділені значення, які статистично відрізняються від середніх в більший бік, вертикальним – в менший бік.

В розрізі причетності до власності установи, де працюють респонденти, можна відзначити таке (детальніше результати представлені в таблиці 1):

- підтримка громадських організацій представлена достатньо рівномірно, хоча є дещо більшою серед працівників приватних підприємств та власне самих приватних підприємців (однак ця відмінність не є статистично значущою);
- орієнтація на патронажно-клієнтельні структури у формі «окремих політиків» найнижча серед приватних підприємців;
- підтримка профспілок (що є індикатором прихильності до корпоративних відносин) найвища серед працівників підприємств держсектору. Це важливий і очікуваний результат, який підтримує наші гіпотези. Ми припускаємо, що результат є виразним через те, що працівникам державного сектору мають бути більшою мірою притаманні орієнтації і на державний патерналізм, і на корпоративізм.

Розглянемо, з якими економічними установками та трудовими цінностями корелює прихильність до громадського суспільства, патронажно-клієнтельних та корпоративістських структур. З даними опитування (див. рис. 3) відносна більшість (55%) віддає перевагу роботі за наймом на протиположності роботі на себе/власному бізнесу.

Рис. 3. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чому б Ви надали перевагу – працювати за наймом чи працювати на себе (займатися власним бізнесом)?» в розрізі вподобань щодо структур, здатних бути представниками інтересів, %

Серед прихильників патронажно-клієнтельних (альтернатива «окремі політики») та корпоративістських відносин ця тенденція ще більш виражена: серед таких груп за наймом воліють працювати дві третини (66%) та шість із десяти (63%) респондентів. Водночас серед прихильників громадянського суспільства

спостерігається протилежна картина – відносна більшість (53%) воліють займатися власним бізнесом. Таким чином серед прихильників відносин в рамках громадянського суспільства переважає установка на більшу економічну самостійність та активність. Прихильники ж корпоративістських і патронажно-клієнтельних відносин мають більш пасивні та патерналістськи спрямовані економічні установки.

В якості доповнення розглянемо, яким чином прихильність до різних типів відносин та коаліцій в просторі між державою та приватним життям в Україні розподіляється територіально (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Хто має представляти Ваші інтереси в суспільних процесах у першу чергу?», в розрізі регіону опитування, %

	Регіон опитування							
	Серед усіх	Захід	Центр	м. Київ	Північ	Південь	Схід	Донбас
Профспілки	21,2	12,7	5,1	22,1	30,3	15,0	25,9	38,3
Громадські організації	20,5	24,4	12,7	18,9	20,7	28,3	18,0	16,3
Політичні партії	15,5	14,0	42,4	16,9	12,4	13,7	12,7	10,0
Окремі політики	8,3	9,7	2,5	9,7	7,5	8,7	7,1	9,6
Бізнесові структури	8,1	7,6	19,0	4,9	2,9	16,2	4,5	8,1
Засоби масової інформації	3,9	5,7	2,5	5,4	4,1	3,7	1,8	3,3
Інше	3,0	1,9	,6	10,3	3,7	1,2	1,8	
ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	19,4	23,9	15,2	11,7	18,3	13,1	28,2	14,4

*Діагональним штрихуванням виділені значення, які статистично відрізняються від середніх в більший бік, вертикальним – в менший бік.

Аналіз даних за регіонами показує (див. табл. 2):

- прихильність до громадянського суспільства більш виражена серед опитаних із Заходу та Півдня (24% та 28%). Найменша підтримка – серед респондентів із Центру та Донбасу і Сходу (відповідно 13% та 16% і 18%);
- за показником орієнтації на патронажно-клієнтельні відносини (представництво респондентів «окремими політиками») регіони суттєво не відрізняються. Єдиний виняток – аномально низький показник серед опитаних з Центральної України (3% - втричі нижче, ніж в середньому по всій країні). Можливо це пояснюється аномально високим показником орієнтації на представництво політичними партіями (42% проти середньоукраїнського показника 16%);
- професійні спілки користуються найвищою підтримкою серед опитаних на Донбасі (там їх представниками своїх інтересів прагнуть бачити чотири з десяти опитаних). Нам здається, що такий високий показник є результатом як культурних та політичних особливостей Донбасу (недовіра до структур громадянського суспільства, самоорганізації, слабкість горизонтальних зв'язків, орієнтація на накази економічного керівництва та місцевої влади), так і більшого впливу на економічне та соціальне життя регіону корпорацій (що вірогідно стимулює та підтримує корпоративістські погляди та відносини). Ще більш разючим цей результат робить те, що Донецька область – одна з

лідуючих областей за співвідношенням кількості громадських організацій на душу населення. На нашу думку, цей феномен заслуговує на окреме дослідження. Крім Донбасу, найвищі показники підтримки профспілок за результатами опитування характерні для Сходу (26%) та Півночі (30%). Для пояснення останнього потрібне окреме дослідження. Найнижчий рівень підтримки профспілок спостерігається серед опитаних на Заході та в Центрі України (13% та 5% відповідно).

Висновки і рекомендації

Після 2004 р. та особливо у 2013–2014 рр. в Україні зросло усвідомлення великої ролі, яку відіграє громадянське суспільство. Водночас менш помітним залишається факт, що значна частина українського суспільства орієнтується на відносини в межах корпоративістських та патронажно-клієнтельних структур і мереж. Це можна пояснити за допомогою теорії постматеріалізації цінностей Р. Інглхарта в трактуванні українських історика Я. Грицака та медіа-аналітика Є. Глібовицького: переважна більшість українців відчувають дефіцит безпеки (без чого не можуть приділяти значну увагу самореалізації, розвитку творчих здібностей, в результаті перспективи сучасного типу економічного зростання суттєво обмежуються) і прагнуть компенсувати цей дефіцит, вступаючи у коаліції з соціальними акторами, деякі з яких можуть нести загрозу суспільному благу.

Громадянське суспільство в рамках нормативно-правового поля України визнається позитивним явищем, якому необхідно надавати державне сприяння (відповідні положення містяться в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», а також Указі Президента «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» і «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 - 2020 роки»).

Корпоративізм в правовому полі визнається опосередковано, без вживання відповідного поняття. Хоча нормативні документи і не містять положень щодо необхідності активного розвитку корпоративізму, визнається його позитивний потенціал в рамках соціальної політики в сфері трудових відносин (стаття 8 Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»). Можливо, доцільно розглянути необхідність систематизації та уніфікації правових норм щодо корпоративізму, зробити їх більш визначеними та цілісними. Важливо, щоб в ході цього процесу гармонізувались складнощі переходу від «державного» корпоративізму радянського періоду до «соціетального» корпоративізму, властивого країнам Європейського Союзу.

Патронажно-клієнтельні відносини в Україні не розглядаються як окремий об'єкт державного нормативно-правового регулювання. Тим не менш на практиці

вони можуть виступати в якості чинника, який провокує конфлікт інтересів і потенційно підживлює корупцію, а тому потребують оприявнення й обмеження³².

Згідно з результатами дослідження, прихильне ставлення до корпоративістських та патронажно-клієнтельних відносин має протилежний кореляційний зв'язок з економічною активністю, відповідальністю, самостійністю, схильністю до ризику – тобто рисами, які сприяють економічному розвитку в сучасних умовах. Натомість прихильність до відносин в рамках громадянського суспільства позитивно корелює з цими рисами. Результатом зміцнення громадянського суспільства в Україні може бути збільшення частки населення, здатного займатися власним бізнесом, що в середньостроковій перспективі може позитивно відобразитись на економічному зростанні. Доцільно посилити напрямок державної політики, спрямований на зміцнення зв'язку між громадським суспільством і дрібним та середнім бізнесом, приділити йому більше уваги в державній заходах із розвитку громадянського суспільства.

Дослідження продемонструвало, що прихильність до громадянського суспільства достатньо рівномірно розподіляється у всіх групах економічно активного населення. Вищий рівень прихильності характерний для працівників приватного сектору економіки (включаючи приватних підприємців).

Дані також показують, що прихильність до корпоративних відносин найвища серед працівників підприємств державного сектору економіки.

Згідно зі світовим досвідом, поширеність патронажно-клієнтельних відносин гальмує сучасний економічний розвиток. Враховуючи це, а також потенційну небезпеку цих відносин для конфліктів інтересів і корупції, вони мають розглядатись як переважно негативні. В разі формування державної політики щодо обмеження таких відносин, доцільно врахувати, що найбільшою підтримкою така політика користуватиметься з боку представників соціальної групи дрібних та середніх підприємців, а також працівники приватного сектору економіки.

Прихильність до корпоративістських відносин найбільшою мірою поширена серед населення Донбасу. Цей чинник може бути негативним для довгострокового економічного розвитку макрорегіону, особливо враховуючи застарілу технологічну базу та монофункціональність окремих населених пунктів в територіальній структурі промисловості Донецької та Луганської областей. Водночас він може бути врахований і використаний із позитивними результатами при відновленні соціально-економічної інфраструктури, а також органів державної влади та місцевого самоврядування на територіях, які зараз не підконтрольні українській владі, в подальшій державній регіональній політиці щодо макрорегіону (відповідно до статті 6 Закону України «Про засади державної регіональної політики»).

---

³² Ми не аналізуємо, яким чином всі ці згадані вище нормативно-правові положення виконуються.